

УДК 37.017. 4

Т.Є. Федорченко, м. Київ

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ШКОЛЯРІВ

У статті досліджено соціально-педагогічні детермінанти девіантної поведінки школярів, розкрито зміст найбільш актуальних.

Ключові слова: *девіантна поведінка, соціально-педагогічні детермінанти, агресія, насильство, бездоглядність, кримінальна субкультура, відсутність ювенальної юстиції.*

Девіантна поведінка – це складний соціальний та психолого-педагогічний феномен, який виходить далеко за рамки однієї науки і є територією вивчення наук, об'єктом яких є людина, і яка в силу складності поведінкових порушень вимагає добре організованої системи впливів.

Аналіз причинних факторів девіантної поведінки впродовж багатьох тисячоліть незмінно залишається у центрі інтересів вітчизняних та зарубіжних досліджень у різних колах наукового пізнання: соціології, психології, педагогіки, медицини, психіатрії, права.

Аналізуючи соціально-педагогічні детермінанти девіантної поведінки, слід, насамперед звернути увагу на соціально-економічний устрій суспільства, політичні, економічні проблеми, суспільну мораль та моральні цінності, що притаманні суспільству в перехідний, кризовий період, на сім'ю, загальноосвітній навчальний заклад, неформальні угруповання.

Проблема девіантної поведінки неповнолітніх та виникнення причин такої поведінки посідає чільне місце у наукових розробках як вітчизняних вчених, так і зарубіжних: юридичний напрям (Ю. Антонян, С. Бородін, К. Ігошев, В. Кудрявцев, В. Кривуша, В. Тюріна) досліджує сутність, причини, умови протиправної поведінки неповнолітніх, визначає форми, методи превентивного впливу на девіантну поведінку; вивчення негативної поведінки і технології її подолання (А. Адлер, А. Бандура, Р. Бернс, Е. Дюркгейм, Ч. Ломброзо, Р. Мертон, О. Райх, К. Роджерс, В. Франкл, Фромм, К. Хорні, Р. Шварц, Б. Штольц та ін.); сучасні дослідження девіантної поведінки школярів та її причин (І. Данченко, О. Змановська, Ю. Клейберг, І. Козубовська, В. Кондрашенко, Т. Малихіна, С. Немченко, Н. Онищенко, В. Оржеховська, Л. Семенюк, В. Терещенко).

© Т.Є. Федорченко, 2011

Мета статті – проаналізувати соціально-педагогічні детермінанти девіантної поведінки школярів у сучасних умовах.

Однією з причин девіантної поведінки школярів є *погіршення стану здоров'я школярів та вживання учнями психоактивних речовин*.

За даними МОЗ України за час навчання у загальноосвітньому навчальному закладі учень втрачає щонайменше третину свого здоров'я, зокрема: порушення зору зменшується у 3 рази; порушення постави погіршується у 4,6 рази; сколіоз збільшується у 15 разів; порушення слуху погіршується в 1,3 разів; хвороби нирок збільшується у 1,5 рази; хвороби органів травлення збільшується 2,5 рази; хвороби нервової системи частішають у 2 рази (треба зауважити ще й на те, що кожна третя дитина народжується з різними відхиленнями у розвитку нервової системи); хвороби ендокринної системи збільшуються у 2,5 рази. Треба зауважити ще й на те, що кожна третя дитина народжується з різними відхиленнями у розвитку нервової системи.

Існує прямий зв'язок між захворюваннями і девіантною поведінкою та можливостями опанувати навчальний матеріал. Через постійні невдачі в школі школярі відчувають психологічний дискомфорт, потрапляють у ситуації, що змушують їх шукати нове середовище асоціальної спрямованості. Втрачену гідність вони прагнуть компенсувати протиправною поведінкою. Так, за даними нашого дослідження, у стані підвищеної стурбованості постійно перебуває дві третини школярів. Тому особливо важлива роль соціально-педагогічних чинників у визначенні шляхів запобігання втрати психічної рівноваги, психічних захворювань, зокрема психозів і неврозів, суїцидних намірів. Для половини хворих дітей ця проблема загострюється. Згідно нашого дослідження, 40% підлітків із девіантною поведінкою перебувають на профілактичному обліку в лікувальних установах з приводу серцево-судинних, кишково-шлункових захворювань, захворювань дихальних шляхів, нервової системи тощо. У таких підлітків виявляються ознаки соціальної дезадаптації, у тому числі: порушення адаптації до шкільного навчання: низька успішність (57,6%), конфлікти з однолітками (53,3%), непорозуміння з педагогами (35,7%). При цьому у 35,7% підлітків визначався стан легкої шкільної дезадаптації, у 64,3% – порушення адаптації було явним і проявлялося в різних формах

вчинків та негативної поведінки. Результати аналізу стану репродуктивного здоров'я та морально-статевого виховання неповнолітніх свідчать: рівень поширення куріння серед учнівської молоді зростає. Так, пробували курити принаймні раз у житті 78% опитаних хлопців і третина дівчат, починали курити з 10-14 років. Серед підлітків 10-14 років майже 65% хлопців та 40% дівчат спробували курити у віці до 10 років. Ще 24% хлопців та 32% дівчат – до 12 років.

На стан здоров'я негативно впливає вживання учнями психоактивних речовин. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я Україна в числі "лідерів" – 8-ме місце у світі за вживанням алкоголю 11-річними підлітками, 16-е серед 13-річних, і 20-е – серед 15-річних. Кожен п'ятий підліток вживає алкоголь раз на тиждень, кожен десятий – 2-3 рази на тиждень. Шосте місце у світі Україна займає за станом куріння 11-річних, 8-е – серед тринадцятирічних, і 3-є – серед п'ятнадцятирічних [4].

Згідно з соціологічними дослідженнями, які провів у 2010 році Харківський інститут неврології, психіатрії і наркології АМН України 3% дітей мають психічні відхилення, серед учнів 9-10 класів (вік 13-15 років) 36% хлопчиків і 28% дівчат вживають алкогольні напої кожний день. У 2009 році на профілактичному обліку, пов'язаному з алкогольним отруєнням було зареєстровано 3485 підлітків. Найбільш ранній вік вживання алкоголю в Україні – 5-7 років. Середній вік вживання трамадолу, марихуани, амфетамінів – 11-14 років (дані представників Асоціації психіатрів) [4].

Отже, як системне явище, серйозним соціально небезпечним дестабілізуючим фактором у середовищі підлітків є розповсюдження психоактивних речовин.

За даними кримінальної міліції у справах дітей в Україні є, по-перше, сильний пресинг міжнародної наркомафії, яка вважає Україну транзитною і технологічною базою для обігу наркотиків. По-друге, існуючі в національному просторі традиції вживання алкоголю, слабо контрольована реклама лікарських препаратів, слабкість контролюючих та корупція силових відомств. По-третє, на регіональному та місцевому рівнях Україна відзначається наявністю широкого попиту на алкогольні напої, великою кількістю алкоголізованих громадян, дисфункціональних сімей. Наприклад, статистична інформація та підтвердження негативних тенденцій соціологічними дослідженнями свідчать про наявність

згаданих проблем у промислових регіонах України. Серед чинників поширення вживання психоактивних речовин дослідники відмічають соціально-психологічний дискомфорт, недостатність або відсутність виховного впливу сім'ї, слабкість соціальної інфраструктури, ціннісна дезорієнтація неповнолітніх тощо, на тлі яких вони стають більш вразливими до впливу наркотичної субкультури [3; 5].

До другої причини девіантної поведінки школярів ми віднесли недоліки виховного процесу загальноосвітнього навчального закладу.

Часто відхилення в поведінці дітей відбуваються з вини педагогів. Адже нетактовність, байдужість, несправедливість, жорстокість учителя у ставленні до учнів самі по собі аморальні та протиправні. Непоодинокі випадки, коли некваліфікованість, черствість педагога штовхала дитину до виникнення девіантної поведінки чи навіть самогубства..

Нашим дослідженням накопичений багатий статистичний матеріал з вивчення особливостей навчальної діяльності, спрямованості інтересів і комунікативних зв'язків школярів з дезадаптацією поведінки. Так, 49% періодично відвідували школу, 10% – не ходили до школи зовсім. Вражаючий факт: щороку десятки тисяч дітей не з'являються до навчальних закладів. Лише після активних дій кримінальної міліції у справах дітей до навчальних закладів вдається повернути майже 25 тисяч дітей. У неповнолітніх, яких повернули до навчального закладу, виникають проблеми з адаптацією до навчальної діяльності та шкільного колективу. Як правило, у них досить складні стосунки з класним колективом. У 78% – не було спільних інтересів з однолітками, 54% – ні з ким у класі не спілкувались, а мали друзів у дворі чи на вулиці і, як правило, старших за віком. При проведенні соціометричного опитування, 45% таких важковиховуваних потрапили до групи ізольованих школярів, 73% з них одержали негативний вибір. Ці дані ще раз свідчать про те, що ярлики “педагогічно занедбані” та “важковиховувані” негативно впливають на рольові статуси в класі. Природно, що ці підлітки перебувають у позиції аутсайдерів, мають дуже низький імідж, намагаються ізолюватись від колективу однокласників. Їхні вчинки часто конфліктні, а характер емоційних переживань позначається на здатності до навчання, дотриманні дисциплінарних та моральних норм.

Варто зупинитися на такому важливому чиннику, що спричиняє девіантну поведінку – як агресивність. У структурованому вигляді агресія проявляється у вигляді агресивної поведінки або агресивних дій. Агресія – це одна із форм реагування на різні неприйнятні у фізичному і психічному відношенні життєві ситуації, які викликають стрес, фрустрацію. Агресивні дії виступають в якості: засобів досягнення якоїсь мети; способу психологічної розрядки; способу задоволення потреб в самореалізації і самоствердженні.

Прояв дитячої агресивності являє собою одну з розповсюджених форм порушення поведінки. Сюди відносяться неслухняність, роздратування, забіякуватість, жорстокість. У більшості дітей спостерігається пряма та непряма вербальна агресія – від скарг і агресивних фантазій до прямих погроз і звинувачень.

Основними причинами прояву агресивності є: бажання привернути до себе увагу однолітків, батьків та інших дорослих, одержати бажаний результат, бажання бути лідером, принизити іншого з метою підкреслити свою вищість.

Помилки виховання дітей у сім'ї.

Сім'я та навчально-виховні заклади є природними агентами позитивної соціалізації. Водночас, вони можуть виступати і провокуючими чинниками.

Сучасні дослідження Т. Алексєєнко, І. Ганишиної, В. Оржеховської та практика вказують, що у 60-80% випадків механізм протиправної поведінки був “запущений” недоліками сімейного виховання. Виявлено три основні варіанти криміногенної позиції сім'ї: небажання, невміння і неспроможність виховувати дітей [1, с. 22].

Яскраво виражені і три основні форми криміногенного впливу сім'ї на духовний світ та поведінку неповнолітніх: активне залучення їх до пиятики, вживання психоактивних речовин, бійки, сварки, розбещеність у сім'ї, скоєння злочинів; “пасивний приклад” безкарної антигромадської поведінки, яку підліток сприймає як стереотип звичайної повсякденної, моральної поведінки; виштовхування дітей на вулицю, їхнє розчарування батьками, відчуття власної меншовартості. У свою чергу, така дезорганізація впливає на психічний стан населення, породжує уявлення безкарності в однієї частини населення, що сприяє зростанню віктимності.

У сучасному суспільстві визначилася тенденція до зниження рівня батьківського виховання. Сім'я – природне середовище соціалізації дітей. Але все більше їх втікають з рідної оселі. Проблеми стають дедалі гострішими. Знижується доступність освіти для дітей з неблагополучних сімей. Це стосується нездатності сімей забезпечити якісну освіту: побутові умови, доступність навчальної літератури, повноцінне харчування тощо. У сукупності негативних чинників дисфункціоналізації сім'ї відбувається розвиток негативних явищ у соціальній, побутовій, дозвіллевій сферах. Ті сім'ї, в яких не забезпечуються нормальні умови виховання, вважаються як дисфункціональні, й у разі виявлення кричущих вад виховання та розвитку, батьків обмежують у дієздатності впливу, або відбирають у них права на виховання дітей. Можна з різних позицій ставитися до такого явища. Тут існує велика кількість гуманітарних і суто політичних проблем. Але на сьогодні будь-яка держава у світі не має інших важелів впливу на недобросовісних батьків (М. Алемаскін, С. Белічева, О. Гонєєв, М. Раттер, І. Трушина, Ю. Юричка).

Встановлено, що найтипівішими помилками сімейного виховання є: дефіцит позитивного спілкування батьків з підлітками; відсутність у дорослих стійких власних моральних устоїв; організація життя в сім'ї не сприяє формуванню у дитини моральних звичок; батьки не знають і не розуміють внутрішнього світу своєї дитини; недобррозичливе, грубе ставлення дорослих до підлітка [3; 5].

Дослідження моделей негативної поведінки підтверджують, що наявність різких негараздів між подружжям впливає на психічний та соціальний розвиток дитини. Майже 2 млн. дітей в Україні виховуються в сім'ях, де поганий мікроклімат негативно впливає на психіку та адаптаційні моделі. За свідченням даних кримінальної міліції у справах дітей 80% підлітків, засуджених за крадіжки виховувались у дисфункціональних сім'ях, решта, – тобто кожен п'ятий – у формально благополучних сім'ях, де матеріальний рівень достатній для задоволення нормальних соціальних потреб неповнолітніх, розвитку їхніх інтересів, але забезпечений цей рівень за рахунок легкої наживи. У таких сім'ях моральна атмосфера, соціальна позиція і ціннісні орієнтації носять егоїстичний характер. Серед багатьох чинників слід звернути увагу на відсутність духовного благополуччя [2].

Отже, сьогодні зайве говорити про здатність багатьох батьків подолати негативні прояви у поведінці дітей. Поряд з традиційними вадами в сімейному житті, що супроводжують поведінкові девіації, з'явилися й такі відхилення: соціальна неспроможність батьків до виховання дитини, порушення емоційної структури сім'ї, знищення виховних цінностей, загроза розлучення, насилля, матеріальна скрута. У нашій країні сім'я взагалі соціально незахищена.

Негативний вплив асоціальних груп однолітків, підліткова субкультура.

У групі соціально-педагогічних детермінант, що впливають на формування особистості школяра, деструктивну роль відіграє неформальна асоціальна група однолітків. Найбільш вираженими якостями неформальних груп асоціальної спрямованості є наступні: нігілізм, заперечення соціально корисних цінностей, норм, установок; відчуженість від життя і діяльності соціальних груп; зневага до інтересів суспільства, що виражається в порушенні суспільних моральних норм: злочинство, хуліганство, пияцтво, наркоманія та інші негативні прояви; групова пасивність і байдужість до соціально значимих цінностей; моральна потворність міжособистісних стосунків, що виражається в круговій поруці, помилковому товаристві, егоїзмі й егоцентризмі; наявність спільної асоціальної діяльності, стосунків і спілкування, спрямованих лише на задоволення утилітарних інтересів і потреб; дія асоціальної субкультури, тобто групових норм, ритуалів, табу тощо; неконтрольованість асоціальної поведінки групова захищеність, солідарність учасників групи. Антисоціальні угруповання – скінхеде, кислотники, толкієністи, екстремали.

Вплив неформальної групи з антисоціальними тенденціями на девіантну поведінку школярів дуже великий. Особливо часто під вплив асоціальної групи потрапляють підлітки малодисципліновані, невстигаючі, що не зуміли встановити правильні взаємини з товаришами у класі і вчителями.

Негативний вплив засобів масової інформації, Інтернет на розвиток девіантної поведінки школярів. У нашому дослідженні ми з'ясували, що відчутну роль у поширенні девіантної поведінки серед неповнолітніх відіграє сучасний екран. Дослідники різних країн одноставно стверджують, що фільми, які містять агресивні та насильницькі дії, є причиною 17-20% актів насильства, що відбуваються в реальному житті.

Демонстрування практично щодня насильства за допомогою телебачення (мультфільми, фільми, передачі) і відео зміцнює думку школярів про насильство як цінність і засіб засвоєння усталеної поведінки. Дитина легко засвоює побачені цінності, манери і норми поведінки, оскільки процеси осмислення, оцінки і розмежування реальності і фантазій розвинуті ще недостатньо. Побачену агресію вона може переносити у своє повсякденне життя з власними цілями. Крім того, зростає толерантність, ступінь сприйнятливості до насильства.

Результати нашого аналізу доводять, що телевізійне насильство особливо небезпечне для маленьких дітей, у віці до 8 років, тому що вони не можуть точно розрізнити – де починається реальне життя, а де закінчується фантазія. Жахи кіно вони сприймають як реальність.

З огляду на зазначене вище, телебачення справедливо звинувачують у зростанні злочинності. Статистика підтверджує, що випускник школи є свідком 18 тис. злочинів, 50% убивств скоюються під впливом демонстрації насильства на телеекрані [3; 6].

За результатами нашого дослідження, вплив мережі на свідомість дитини досить відчутний, її популярність та значення перевершило всі очікування. Інформаційні масиви в Інтернеті інколи сягають величезних обсягів та налічують безліч бібліотек, посилань на інформаційні сервери тощо. Школярі шукають відповіді на свої запитання саме там, в Інтернеті, де їх ніхто не бачить і не знає, де вони можуть робити що завгодно, отримувати доступ до будь-якої інформації. Однак інформація, що знаходиться в мережі не завжди корисна для дітей. Так, мережа Інтернет перенасичена різними порносайтами, запрошеннями підлітків та дітей на так звану “роботу” до різноманітних агентств, рекламою, що приваблює і демонструє красиве життя та збагачення за рахунок рабської, по суті, роботи для дитини. Крім того, вже наявність у мережі такої інформації та її доступність є насильством над свідомістю дитини.

Жорстоке поводження з дітьми. У процесі дослідження ми виявили, що у нашому суспільстві ще не відпрацьований механізм вирішення подібних ситуацій, необхідне проведення навчання фахівців, які займаються дітьми. Соціальні педагоги, вчителі, лікарі, як правило, першими помічають ознаки

насильства серед дітей. Дуже важливо, щоб вони вміли вчасно реагувати і вирішувати такі проблеми. Якщо буде визначений механізм реагування на факти насильства і процедурні правила (наприклад, у випадку консультації дитини: де, хто і як має право консультиувати, хто і за що відповідає), то зменшиться різниця між реальними і встановленими випадками. Причинами відмови від повідомлення можуть бути: невпевненість у розпізнанні (чи це насильство?); побоювання порушити права батьків або ускладнити свої стосунки із сім'єю; і головне, стосунки між сім'єю і жертвою. Безсилля владних структур, відсутність підтримки з боку школи і суспільства негативно позначаються на вирішенні даної проблеми.

Дитяча бездоглядність. Бездоглядні діти є групою особливого ризику, з огляду на уразливість щодо раннього алкоголізму, куріння, наркоманії, проституції, ВІЛ/СНІДу, захворювання на інфекції, що передаються статевим шляхом, туберкульоз, вилучення з нормального освітнього процесу, поповнення кримінального середовища через скоєння правопорушень і злочинів.

Дитяча бездоглядність – це негативне соціальне явище, спричинене безконтрольністю дітей з боку батьків, байдужістю старших до своїх синів і доньок, із втратою одного з батьків або обох, соціальними факторами, браком батьківського контролю. Бездоглядні діти мають контакт із сім'єю, але через різні причини (бідність, перенаселеність у квартирі, різні види експлуатації дітей, непорозуміння з батьками, друзями, вчителями) більшу частину дня, а інколи й ночі вони проводять на вулиці.

Дослідження, проведені Українським державним центром соціальних служб для молоді, довели: бездоглядні діти, як правило, “важкі”, але вони готові йти на контакт з дорослими; для таких дітей характерна одноманітність та регламентованість у стосунках, негативний соціальний досвід, опір педагогічним впливам; брак безпосереднього спілкування з великою кількістю людей призводить до психічної й духовної самотності, замкнутості; обмеженість сфери вибору друзів, що в більшості випадків ускладнює встановлення зв'язків з ровесниками з благополучних сімей.

Дослідження сімей школярів, які зникають з дому, засвідчили, що в повних сімей їх лише 5%; наявність одного з батьків – 16%; виховують опікуни – 2%; діти-сироти – 2%;

багатодітні сім'ї – 15%; до складу сім'ї входить нерідний батько або нерідна мати – 23%; малозабезпечені сім'ї – 11%.

Суперечливості та неузгодженості у законодавстві, відсутність ювенальної юстиції. До соціально-педагогічних детермінант девіантної поведінки школярів слід віднести недосконале законодавство. У ході нашого дослідження встановлено, що закони про захист прав неповнолітніх занадто декларативні і вимагають конкретизації та вдосконалення. Наприклад, процес позбавлення батьківських прав може тривати досить довго – декілька років. У цей час діти змушені перебувати в декількох притулках, у результаті страждає їхній емоційний і соціальний розвиток, а з віком зменшується ймовірність їхньої успішної адаптації. Якщо безпосередня небезпека для дитини усунута, то часто припиняється і карне переслідування. Не всі випадки насильства щодо підлітків розглядаються в суді. Дитина нерідко направляється з одного місця в інше для проведення додаткових психіатричних і психологічних експертиз тощо. Тоді як у цей час дуже важливо, щоб дитина, яка постраждала, якомога раніше одержала всебічну психологічну, медичну і соціальну допомогу. У зв'язку з цим необхідно організувати тісне співробітництво між державними і недержавними установами, які займаються дитячими проблемами.

Саме тому потреба України в законодавчій зміні є першочерговою, оскільки належним чином не врегульована відповідальність за образу дитини або ж психологічне та фізичне скривдження, що має місце в сім'ях, а також навчальних закладах. Гарантування дитині збереження власного імені, захист від грубих форм поведінки та сексуальної експлуатації також потребує законодавчої підтримки.

Отже, аналізуючи сучасні умови в загальній структурі соціальної дезадаптації школярів в узагальненому вигляді, у цьому контексті справедливими є слова провідного психолога академіка І. Бежа про те, що коли не створити дитині адекватних форм реалізації її вікових потреб, то самі ці потреби не зникнуть, а шукатимуть інших форм реалізації, не виключаючи й асоціальних. Дилема, що постає, досить гостра: або виховання з опорою на реальні вікові потреби вестиме за собою розвиток особистості, або ж цей розвиток пройде своїм стихійним ходом повз організоване виховання зі всіма властивими стихії наслідками [1].

Література:

1. Бех І.Д. Виховання особистості : [наук. вид.] / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с.
2. Оржеховська В.М. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх: [науково-метод. посіб.] / В. М. Оржеховська, Т. Є. Федорченко. – Черкаси : Чабаненко Ю., 2008. – 375 с.
3. Суєтіна О.Є. Виховання підлітків з асоціальною поведінкою в умовах обмеження або позбавлення волі : [навч.-метод. посіб.] / Ольга Суєтіна. – Миколаїв : “АТОЛ”, 2006. – 438 с.
4. Федорченко Т.Є. Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально-педагогічний аспект : [монографія] / Т. Є. Федорченко. – Черкаси : ПП Чабаненко Ю.А. – 2011. – 488 с.
5. Фіцула М.М. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання : [навч. посібник] для студ. вищ. пед. закладів освіти / М. Фіцула, І. Парфанович. – Тернопіль : Навчальна книга, 2008. – 432 с.
6. Змановская Е.В. Девиантология: Психология отклоняющегося поведения : [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений]. Елена Валерьевна Змановская. - М. : “Академия”, 2004. - 287, [1] с.

В статье исследованы социально-педагогические детерминанты девиантного поведения школьников, раскрыты наиболее актуальные.

Ключевые слова: *девиантное поведение, социально-педагогические детерминанты, агрессия, насилие, беспризорность, криминальная субкультура, отсутствие ювенальной юстиции.*

Key words: *deviantnoe conduct, socialiy-pedagogical determinanty, aggression, violence, homelessness, criminal subculture, absence of yuvenal'noy justice.*